

Anna Ostrowska (Warszawa)

Obraz Holokaustu w powojennej propagandzie radzieckiej

Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie obrazu Zagłady prezentowanego przez organy propagandy radzieckiej prężnie działające i kształtujące świadomość społeczną po II wojnie światowej. Na wstępie należy zaznaczyć, że zarówno Zagłada narodu żydowskiego, jak i w ogóle II Wojna Światowa w świadomości nie tylko żydowskich, ale wszystkich obywateli ZSRR jest kwestią delikatną. Badając ten temat, trzeba zachować ostrożność w interpretacji źródeł i mieć świadomość, że propaganda powojennych władz radzieckich dokładała starań, aby utrzymać przy życiu mit „Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”, w myśl którego przez „naszych” rozumiało się wojennych bohaterów i niewinne ofiary, zaś przez „obcych” bezwzględnych wrogów i zbrodniarzy. Takie wyobrażenie podtrzymywane i podsycane przez wiele lat ugruntowało się w świadomości obywateli radzieckich, w związku z czym często nie byli oni w stanie spojrzeć na II wojnę światową szerzej i wyjść poza nabyte stereotypy¹.

Nadzwyczajna Komisja Państwowa

Na kształtowanie publicznej świadomości tego czym był Holokaust i inne kluczowe dla Rosjan wydarzenia czasu II wojny światowej, największy wpływ miały organy o charakterze państwowym powoływane oficjalnie w celu prowadzenia badań naukowych nad zbrodniami popełnionymi w tym czasie na terenach ZSRR. Jednym z nich była Nadzwyczajna Komisja Państwowa utworzona na mocy dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR w dniu 2 listopada 1942 roku. Członkami komisji, do której głównych kompetencji miało należeć prowadzenie szeroko rozumianych badań naukowych zostali w dużej mierze naukowcy i pracownicy akademicki. Wspomniane badania miały dotyczyć zbrodni wojennych popełnianych na terenie ZSRR przez nazistowskich zbrodniarzy. Komisja miała również za zadanie przybliżenie rozmiaru strat spowodowanych prowadzonymi tam działaniami wojennymi, takimi jak liczba zabitych cywilów, zniszczone mienie itp.²

¹ M. Sorokina, *People and Procedures: Toward the History of the Investigation of Nazi Crimes in the USSR* [w]: „The Holocaust in the East”, Pittsburgh, s. 120-121.

² Tamże.

Podejmowane przez jej członków działania miały również na celu doprowadzenie do napiętnowania sprawców lub współsprawców zbrodni popełnianych na Żydach w ZSRR w czasie wojny. W związku z tym, komisja dążyła do ujawnienia danych jak największej liczby zbrodniarzy hitlerowskich działających na wspomnianych terenach oraz obywateli ZSRR, którzy z nimi kolaborowali wydając i pomagając w mordowaniu swoich żydowskich współobywateli. W publikowanych raportach stanowiących podsumowanie prac komisji znajdowały się jednak również informacje o sowieckich organizacjach pomocowych, których pracownicy przyczyniali się do ratowania Żydów.³

W tym miejscu warto zaznaczyć, że niewielu mieszkańców ZSRR decydowało się na udzielanie pomocy prześladowanym, torturowanym na rozmaite sposoby i wysyłanym do obozów zagłady Żydom. Dominowały postawy obojętności a niekiedy nawet zadowolenia z krzywdy wyrządzanej żydowskim obywatelom. Co więcej, zdarzały się przypadki obywateli ZSRR, w tym również radzieckiej administracji państwowej, którzy czynnie kolaborowali z nazistowskimi najeźdźcami, przyczyniając się tym samym do Zagłady Żydów.⁴

Komisja prowadziła prace zakrojone na bardzo szeroką skalę, również w wymiarze terytorialnym, pod jej jurysdykcją zostało utworzonych ponad 100 komisji pomocniczych prowadzących badania w różnych zakątkach kraju.⁵

Jak wynika z powyższego, komisja miała wszelkie predyspozycje i możliwości by wyciągnięte przez nią wnioski i osiągnięte wyniki stały się bezcennym materiałem dla polityków, naukowców i zwykłych obywateli zarówno ZSRR, jak i innych państw. Rzeczywiście część zebranych dokumentów oraz 27 oficjalnych raportów z prac komisji stanowiło materiał dowodowy wykorzystywany przez sowieckich uczestników procesów w Norymberdze oraz w późniejszych procesach nazistowskich zbrodniarzy wojennych. Warto zaznaczyć, że podczas procesów norymberskich materiały z pracy Nadzwyczajnej Komisji Państwowej zyskały status źródeł niepodważalnych i jako takie nie wymagały dodatkowego potwierdzania ich autentyczności.⁶

Należy jednak pamiętać, że wyżej wspomniane dokumenty stanowiły jedynie niewielki wycinek wyników prac komisji. Zdecydowana większość materiałów zgromadzonych w czasie działań wojennych została utajniona przez rosyjskie służby bezpieczeństwa, którym przekazano je po zakończeniu konfliktu. Od czasu przejęcia kontroli nad wynikami badań komisji przez wspomniane służby dużą część jej materiałów przeanalizowano i te, które uznano za istotne politycznie, zostały przekaza-

³ Tamże.

⁴ O. Almong, *Wielokulturowy Izrael*, Warszawa 2011, s. 190-191.

⁵ M. Sorokina, dz. cyt. s. 121.

⁶ Tamże.

ne do archiwum Partii Komunistycznej. Inne, zawierające treści, których władze nie chciały i nadal nie chcą wydobywać na światło dzienne, znajdują się w innych archiwach państwowych, gdzie dostęp do nich jest niemożliwy. Biorąc pod uwagę opisane działania, nasuwa się pytanie o celowość takich decyzji i postępowania rządzących. Prawdopodobnie materiały mogłyby ujawnić treści niezgodne z oficjalnie prezentowanym obrazem II wojny światowej na terenie ówczesnego ZSRR. Co za tym idzie, najpewniej zmieniłyby one również obraz Shoah i działań wojennych w świadomości obywateli rosyjskich, w szczególności osób żydowskiego pochodzenia, które najdotkliwiej doświadczały prześladowań, będących przedmiotem badań opisywanej komisji.⁷

W świetle przytoczonych faktów i idących za nimi przypuszczeń zasadne wydaje się zadanie pytania o to, czy komisja rzeczywiście prowadziła niezależne badania naukowe nad zbrodniami wojennymi i ich następstwami. Utażnienie większości materiałów bez możliwości korzystania z nich rodzi przypuszczenie, że prowadzone były działania również w innych, ukrytych przed opinią społeczną celach. Na podstawie ustaleń dotychczas poczynionych przez osoby badające działalność komisji (prace/ kwerendy P.N. Knyshevskiego z 1994 roku i Lev'a Bezymenskiego z 1998 roku) stwierdzono, że przynajmniej niektóre z publikowanych przez nią informacji były świadomie fałszowane przez sowieckich propagandzistów. W aktach komisji można odnaleźć przypadki swego rodzaju „przeniesienia winy” ze sprawców rosyjskich na nazistowskich tak, aby kreowany przez władze ideał bohaterstwa i niewinności Rosjan w trakcie działań wojennych pozostał nienaruszony. Najbardziej poruszającym i najlepiej znanym w Polsce tego rodzaju kłamstwem zapoczątkowanym właśnie przez Nadzwyczajną Komisję Państwową jest kłamstwo katyńskie, czyli lansowana przez propagandę rosyjską teza utrzymująca opinię publiczną w przekonaniu, że mordu na polskiej inteligencji wiosną 1940 roku w Lesie Katyńskim dokonali Naziści.⁸

Szeroko zakrojona skala przedsięwzięcia i sprawność radzieckiego aparatu propagandowego sprawiały, że większość społeczeństwa wierzyła w to i inne kłamstwa. Również rosyjscy Żydzi wyjeżdżający na początku lat 90-tych do Izraela (tzw. alija rosyjska) przywozili do nowej ojczyzny przekonania ukształtowane przez prowadzoną w taki sposób popularyzację wydarzeń. Mimo tego, że wielu z nich przeżyło wojnę w ZSRR, nie byli zupełnie świadomi udziału swoich rodaków w okrucieństwach wojennych. Nawet będąc już w Izraelu, żyli w przeświadczeniu, że wywodzą się z narodu niewinnych ofiar i heroicznych bohaterów walczących w słusznej sprawie.

⁷ Tamże, s. 123.

⁸ Tamże, s. 124.

Żydowski Komitet Antyfaszystowski

Radzieccy Żydzi od samego początku wojny mieli bolesną świadomość losu, jaki przeznaczyli im niemieccy faszyci. Już dwa miesiące po niemieckiej napaści na Związek Radziecki tamtejsi Żydzi podejmowali działania mające na celu utworzenie państwowej organizacji chroniącej ich interesy jako grupy społecznej oraz zapewnienie im długofalowej pomocy w kraju oraz poza jego granicami. Uroczyste spotkania i wiece odbywające się zarówno w bardzo wąskich gronach, jak i zakrojone na masową skalę, w których obok mas zwykłych obywateli żydowskiego pochodzenia uczestniczyły również najlepiej znane osobistości z żydowskiej sceny politycznej, ze świata kultury i nauki poprzedziły utworzenie w 1941 roku Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego.⁹

Komitet stawiał przed sobą ambitne, międzynarodowe cele, które miały wywierać wpływ na Żydów całego świata. Poprzez działalność w różnych dziedzinach jego członkowie chcieli przekonać i zachęcić Żydów ze wszystkich krajów świata do słusznej walki z faszystowskimi oprawcami i do udzielania pomocy swoim pobratymcom w ZSRR oraz Armii Czerwonej, na której barkach miał spoczywać największy ciężar walki z Niemcami.¹⁰

Wzniosłe hasła przyświecające utworzeniu komitetu okazały się być kolejnym wyrazem przywoływanej wcześniej radzieckiej propagandy. Potwierdzeniem tego są nazwiska osób odpowiedzialnych za prace komitetu. Na czele tej instytucji od samego początku jej istnienia stanęli ludzie bezpośrednio związani z władzami radzieckimi. Zarówno Salomon Łozowski (kierownik Komitetu), jak i Szachne Epsztajn (sekretarz generalny Komitetu) należeli do elity rządowej i byli zaufanymi ludźmi Kremla.¹¹

Warto zdać sobie sprawę z tego, że komitet miał znaczący wpływ na świadomość Żydów zamieszkujących ZSRR. Z racji kontroli, jaką uzyskali na nim rządzący, musiał on prowadzić działania zgodne z linią polityczną państwa, a co za tym idzie przedstawiać los Żydów w sposób akceptowany przez władarzy z Kremla. Takie podporządkowanie komitetu może zatem potwierdzać, że świadomość mas Żydowskich na temat Holokaustu była w zdecydowanej większości przypadków zgodna z oficjalnie prezentowaną wizją.

⁹ A. Lustiger, *Czerwona Księga, Stalin i Żydzi*, Warszawa 2004, s. 139.

¹⁰ S. Redlih, *War, Holocaust and Stalinism. A Documented History of the Jewish Antifashist – Committee in USSR*, London and New York 1995, s. 28.

¹¹ A. Lustiger, dz. cyt. s. 130.

„Czarna Księga” jako najważniejsza publikacja Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego

„Czarna Księga” stanowi jedno z najlepiej znanych i ambitnych przedsięwzięć Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego. Była ona jednym z pierwszych na świecie tak obszernych dzieł opisujących nazistowskie zbrodnie popełnione na narodzie żydowskim w czasie II wojny światowej. Pierwszym pomysłodawcą zebrania i udokumentowania w jednym miejscu ogromu zbrodni Holokaustu był jeden z najwybitniejszych naukowców świata, Albert Einstein. W 1942 roku on oraz dwóch przedstawicieli Amerykańskiego Kongresu Żydowskich Pisarzy, Artystów i Naukowców wystąpiło z propozycją by to właśnie pracownicy komitetu zajęli się zebraniem materiałów potrzebnych do stworzenia ogromnej publikacji na powyższy temat. Ich propozycja spotkała się z akceptacją władz w Moskwie i zyskała zapewnienie, że komitet wraz ze Światowym Kongresem Żydów, Narodową Radą Żydów Palestyny oraz ACJWAS (American Committee of Jewish Writers, Artists and Scientists) podejmą się zadania zgromadzenia materiałów do stworzenia „Czarnej księgi”.¹²

Plany dotyczące utworzenia i wydania „Czarnej księgi” od początku były bardzo ambitne. Przewidywano, że będzie to publikacja ok 1000 stronicowa i zostanie wydane w kilku językach: rosyjskim i jidysz w ZSRR, hebrajskim w Palestynie, angielskim w USA oraz hiszpańskim i niemieckim.¹³ Za głównych twórców księgi uważa się Ilje Erenburga¹⁴ i Wasilija Grossmana¹⁵. Przedsięwzięcie było szeroko rozpropagowane, zbiórki środków materialnych potrzebnych na jego realizację odbywały się zarówno w ZSRR, jak również w USA i innych krajach.

Zgodnie z wizją twórców, w księdze miały się znaleźć relacje pamiątkarskie zarówno ocalałych z Zagłady, jak i odnalezione zapiski tych, którzy nie przeżyli Holokaustu na ziemiach ZSRR. Gromadzono również rozkazy wydawane przez nazistowskich zbrodniarzy i wspomnienia wykonujących je żołnierzy. Autorzy księgi nie mieli na celu umieszczania w niej suchych raportów wojskowych czy statystycznych danych. Zależało im na ukazaniu wojennej, tragicznej rzeczywistości Żydów. Utworzenie „Czarnej księgi” ze wspomnianych materiałów miało również umożliwić użycie jej przez radzieckich oskarżycieli jako dowodu przeciw zbrodniarzom wojennym podczas procesów w Norymberdze.¹⁶

¹² H. Asher, *The Black Book and the Holocaust*, „Journal of Genocide Research” 1999, 1(3), s. 401.

¹³ Tamże.

¹⁴ Ilja Erenburg – rosyjski pisarz i publicysta, autor powieści filozoficzno-satyrycznych, wspomnień, reportaży z podróży, jego powieść „Odwilż” ujawniła negatywne zjawiska w życiu społeczeństwa radzieckiego w okresie kultu Stalina (za: *Encyklopedia popularna PWN*, Warszawa 1994, s. 212).

¹⁵ Wasilij Grossmann – rosyjski pisarz i publicysta, autor powieści o historii ruchu rewolucyjnego, II wojny światowej oraz o tragicznym losie ofiar systemu totalitarnego (za: *Encyklopedia popularna PWN*, Warszawa 1994, s. 274-275).

¹⁶ S. Redlih, dz. cyt., s. 350.

Mimo wysokiego stopnia zaawansowania prac nad publikacją, jesienią 1946 roku dalsze prace zostały wstrzymane. Strona rządowa zarzuciła twórcom książki przypisywanie zbyt dużej odpowiedzialności za Zagładę Żydów narodom radzieckim, co według nich osłabiało winę Niemców jako głównych sprawców. Uznano również, że zbyt mało uwagi zostało poświęcone sprzeciwowi i walce podejmowanej przez samych Żydów przeciwko ich oprawcom. Kolejnym zarzutem było rzekome przeakcentowanie zbrodni na Żydach. Zdaniem radzieckich oficjeli potencjalni odbiorcy książki odniosą wrażenie, że nazistowskie działania wojenne zostały podjęte wyłącznie w celu zniszczenia narodu żydowskiego, zaś inne narody (przede wszystkim radzieckie) były przez nich lepiej traktowane.¹⁷

W 1947 roku, wstrzymano drukowanie gotowych egzemplarzy „Czarnej książki”, Stalin osobiście wydał zakaz jej wydania jako uzasadnienie podając przytoczone przez mnie powyżej uwagi. Po zdobyciu pełnej władzy w ZSRR, nie musiał on już liczyć na poparcie społeczności żydowskiej, na dalszy plan zeszedł zatem również poniesione przez nią podczas Holokaustu cierpienia.

Mimo wstrzymania radzieckiego wydania, amerykańscy partnerzy projektu podtrzymali swoje zaangażowanie i nie zrezygnowali z utworzenia anglojęzycznej wersji „Czarnej książki”. Jej wersja robocza, wzbogacona przedmową Alberta Einsteina oraz zawierająca materiały przekazane przez Żydowski Komitet Antyfaszystowski, została wysłana do uzgodnień w Moskwie. Wstęp autorstwa wybitnego fizyka spotkał się z falą krytyki, ponieważ zawierał apel o ochronę praw mniejszości narodowych i poparcie dla ideałów syjonistycznych. Nie mógł zatem zyskać akceptacji władz bolszewickich, których działania stały w oczywistej sprzeczności do wizji Einsteina. Pierwsze egzemplarze „Czarnej książki” zostały wręczone w dniu 26 lipca 1946 roku senatorom i kongresmenom zebranych w wielkiej sali Kongresu w Waszyngtonie.¹⁸

Następne wydanie „Czarnej książki” ukazało się w 1947 roku w Rumunii, a dopiero w 1980 roku w Jerozolimie w rosyjskiej wersji językowej, a kolejno w jidysz i po hebrajsku.¹⁹ Były to jednak wersje okrojone, powstałe po ocenzurowaniu pierwowzoru. Znalezione w archiwach KGB oryginał został wydany dopiero w 1993 roku w Wilnie.²⁰

Po udostępnieniu zasobów archiwum Żydowskiego Komitetu Antyfaszystowskiego, znaleziono tam bardzo liczne relacje, które po poddaniu cenzurze nie weszły w skład żadnego z dotychczasowych wydań „Czarnej książki”. 93 z nich zostały wydane przez Archiwum Federacji Rosyjskiej i Yad Vashem w formie książki zatytułowanej „Nieznana czarna księga”. Stanowi ona poniekąd uzupełnienie właściwej „Czar-

¹⁷ A. Lustiger, dz. cyt., s. 218.

¹⁸ Tamże, s. 220.

¹⁹ *Black Book of Soviet Jewry*: www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20206102.pdf [data dostępu: 22.06.2018].

²⁰ A. Lustiger, dz. cyt., s. 221.

nej książki” ponieważ zawiera relacje Żydów pochodzących z miejsc, o których ona nie wspomina.

Holokaust w radzieckiej propagandzie

W radzieckiej prasie wydawanej bezpośrednio przed oraz w trakcie II wojny światowej można z trudem doszukać się niewielkich wzmianek na temat antysemityzmu (np. w 1938 roku prasa radziecka wspominała o wydarzeniach „nocy kryształowej” w Niemczech), lecz ogólnie rzecz ujmując, temat ten w ogóle nie istniał w informacjach podawanych przez środki masowego przekazu. Doniesienia medialne były tworzone zgodnie ze „Strategią milczenia”, jak bywa określana polityka dotycząca Holokaustu w ZSRR.

Propagandowe milczenie na temat prześladowań Żydów miało różne przyczyny w zależności od sytuacji międzynarodowej ZSRR. Od podpisania w sierpniu 1939 roku paktu Ribbentrop-Mołotow do operacji Barbarossa w czerwcu 1941 roku jakakolwiek krytyka ideologii panującej w zaprzyjaźnionych z ZSRR Niemczech, wraz z wszechobecnym tam antysemityzmem, była absolutnie nieakceptowalna. Władzom radzieckim zależało wówczas na jak najlepszych stosunkach z rosnącym w siłę zachodnim mocarstwem.

Taki sposób nie-informowania o silnej wrogości Niemiec wobec Żydów okazał się dla nich tragiczny w skutkach. Zamieszkujący rozległe tereny ZSRR Żydzi nie zostali bowiem w żaden sposób ostrzeżeni przed grożącym im niebezpieczeństwem. Szczególnie do ludzi żyjących w małych miejscowościach nie docierały wieści o nazistowskim antysemityzmie i związanych z nim okrutnych represjach, których ofiarami stawali się Żydzi.

Po napaści wojsk niemieckich na ZSRR, informacje podawane przez media radzieckie na temat Żydów były zgodne z linią propagandową najeźdźców. Zawierały treści głęboko antysemickie, ośmieszające i przedstawiające Żydów winnymi wszelkiego istniejącego zła oraz zaangażowanych w globalny spisek mający na celu przejęcie kontroli nad światem.²¹ Propagandę niemiecką na ziemiach ZSRR kierowano również przeciwko Stalinowi i jego żydowskim współpracownikom, podając jako jedyny powód prześladowań powiązania Żydów z bolszewizmem, który z kolei uważano za największe zagrożenie dla Niemiec.²² Należy podkreślić prymitywizm tych działań informacyj-

²¹ Na przykład w ZSRR szczególnie propagowany był, powstały prawdopodobnie w początkach XX wieku na terenie Imperium Rosyjskiego, dokument pt. *Protokoły Mędrców Syjonu*, zawierający kłamliwe opisy żydowskiego planu dominacji nad światem.

²² Antysemityzm w samym ZSRR oczywiście również istniał, lecz Stalin na początku wojny zaznaczał, że działania mające na celu pozbycie się Żydów z klasy inteligenckiej zostaną podjęte dopiero, kiedy ich miejsce będą w stanie zająć nowo wykształcone elity radzieckie. W tym czasie żydowscy współpracownicy na najwyższych szczeblach władzy byli jeszcze bardzo potrzebni i niezastąpieni.

nych, kierowanie ich do prostych, słabo wykształconych, a przez to również łatwo ulegających wpływom obywateli radzieckich.²³

Jeśli chodzi o zbrodnie nazistowskie popełniane na Żydach na terenie ZSRR, to próżno szukać znaczących informacji medialnych na ten temat w okresie II wojny światowej. Tematy prasowe i radiowe oscylowały głównie wokół doniesień z frontu. Pojedyncze, niezakłamujące rzeczywistości doniesienia związane z ogromem zbrodni na narodzie żydowskim pochodzą z 1942 roku i dotyczą głównie dobrze dziś znanego masowego, dokonanego z niewyobrażalnym okrucieństwem mordu w wąwozie Babim Jarze²⁴ jesienią 1941 roku. Ofiary, w tym głównie Żydzi byli zmuszani do położenia się twarzą do ziemi i zabijani strzałami w tył głowy.

Jeden z naocznych świadków opowiadał o przebiegu tej tragicznej zbrodni: „Zobaczyłem trzy rzędy ciał, na przestrzeni około sześćdziesięciu metrów. Nie wiem, ile warstw leżało pod spodem. (...) Przy każdym wejściu do wąwozu stał „układacz”, którego zadaniem było kładzenie ludzi na płasko, tak żeby strzelec tylko podchodził i oddawał strzał.”²⁵

Jeden z raportów Einsatzgruppen²⁶ mówiący o najkrwawszych dniach zbrodni brzmiał: „Sonderkommando 4a, we współpracy z dwoma oddziałami Południowego Regimentu Policji, przeprowadziło w Kijowie w dniach 29 i 30 września 1941 roku egzekucję 771 33 Żydów.”²⁷ Mordy w niezmienionej formie kontynuowano, na początku 1942 roku podano całkowitą liczbę ofiar masakry w Babim Jarze – 52 tysiące zamordowanych²⁸.

Wartym zaznaczenia wyjątkiem od reguły przemilczania Holokaustu jest również memorandum Solomona Łozowskiego z grudnia 1942 roku, w którym pierwszy raz została podana do publicznej wiadomości rzeczywista skala przestępstw, jakich dopuszczano się na Żydach zamieszkujących tereny ZSRR, oraz planowane przez Niemców wypędzenia ich z innych państw na tereny wschodnie, gdzie zamierzano przeprowadzić masowe mordy.²⁹

Spowodowany wieloletnią propagandą brak społecznej świadomości Holokaustu w połączeniu z głębokim przeświadczeniem, że to obywatele radzieccy są głównymi ofiarami wojny, przyczyniły się do tego, że po zwycięstwie i wyzwoleniu okupowanej

²³ R. Herzstein, *Anti-Jewish Propaganda in the Orel Region of Great Russia 1942-1943. The German Army and Its Russian Collaborators*: motlc.wiesenthal.com/site/pp.asp?c=gvKVLcMVluG&b=395147 [data dostępu: 25.04.2018].

²⁴ Babi Jar – wąwóz położony w obrębie dzisiejszego Kijowa, w czasie II wojny światowej, miejsce masowych mordów dokonanych przez SS i ukraińską policję na Żydach oraz członkach innych grup etnicznych.

²⁵ R. Rhodes, *Mistrzowie śmierci. Einsatzgruppen*, Warszawa 2008, s. 259.

²⁶ Einsatzgruppen – hitlerowskie grupy operacyjne organizowane w czasie II wojny światowej przez Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy, za: www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005130 [data dostępu 23.06.2018].

²⁷ Tamże, s. 262.

²⁸ Liczba ta była następnie dementowana. W marcu 1942 roku państwowe placówki radzieckie podawały, że w Babim Jarze zginęło zaledwie tysiąc osób. Za: A. Lustiger, dz. cyt., s. 146.

²⁹ A. Lustiger, dz. cyt., s. 146-147.

Europy przez Armię Czerwoną rządzący ZSRR nie mieli zamiaru pochylić się nad żydowskimi ofiarami. Zarówno w dokumentach przekazanych przez Związek Radziecki jako materiał dowodowy w procesach norymberskich, jak i w pracach krótko istniejącej powojennej Państwowej Komisji Śledczej badającej zbrodnie nazistów i kolaborantów próżno szukać należytego udokumentowania zbrodni popełnianych na Żydach.

Holokaust został wymazany z radzieckiego, powojennego programu edukacji szkolnej wszystkich szczebli. Powszechnie znane na całym świecie fakty były pomijane lub przeinaczane. Według oficjalnych radzieckich przekazów w Babim Jarze zamordowano nie Żydów, lecz obywateli radzieckich, znana na całym świecie Anna Frank również nie była w tej narracji Żydówką, a Niemką ukrywającą się przed nazistami w Amsterdamie, zaś bardzo głośny i mający niezwykle znaczenie dla powojennej historii Żydów proces Adolfa Eichmanna oraz wyrok w ogóle nie zostały podane do publicznej wiadomości w ZSRR. Żydowskie ofiary nie były wspomniane nawet na żadnym powojennym pomniku upamiętniającym tragedię II wojny światowej.³⁰

Wyszczególnione wyżej działania i zaniechania są oczywiście tylko przykładami odnoszącymi się do wydarzeń oraz postaci najlepiej znanych polskim czytelnikom, jako takie służą przybliżeniu i ułatwieniu zrozumienia ogólnej polityki zakłamywania i zatajania Holokaustu w ZSRR. Za jej głównego pomysłodawcę jest uważany Józef Stalin, który za najważniejszy polityczny cel obrał sobie rozszerzanie rosyjskiej strefy wpływów. Za zachodnioeuropejskiego partnera, mogącego pomóc w jego osiągnięciu uważał powojenne Niemcy, z którymi chciał utrzymywać poprawne relacje. Zarzucanie im zbrodni na narodzie żydowskim na pewno stanowiłoby utrudnienie w utrzymywaniu poprawnych relacji. Po raz kolejny Żydzi zostali poświęceni dla osiągnięcia większego, politycznego celu.³¹

Nie będzie żadnym novum stwierdzenie, że pamięć niepielegnowana z czasem musi zaniknąć. Do tego właśnie z przywołanych powyżej powodów dążono w powojennym ZSRR i taki obraz zakłamujący liczbę niemieckich zbrodni popełnionych na Żydach utrwalił się w przekonaniu obywateli.

Pierwsze, nieśmiałe badania nad Holokaustem na wschodzie podjęto dopiero w 1991 roku.³² Nie przełożyły się one jednak na zmianę prowadzonej polityki przemilczania Holokaustu. Bardziej rozbudowane i znaczące badania nad tym problemem rozpoczęły się w Rosji wraz z powstaniem w 1992 roku Rosyjskiego Centrum Edukacji i Badań nad Holokaustem, które swoją działalność na szeroką, państwową skalę roz-

³⁰ I. Altman, *Teaching the Holocaust in Russia in the 21st century*: www.yadvashem.org/download/education/conf/Altman.pdf [data dostępu: 1.05.2018].

³¹ A. Lustiger, dz. cyt., s. 149-150.

³² M. David-Fox, *The Holocaust as a Part of Soviet History* [w]: *The Holocaust in the East. Local perpetrators and soviet responses*, Pittsburgh, s. VII.

почzło jednak dopiero w 1997 roku³³, oraz otwarciem w 1998 roku Muzeum Żydowskiego Dziedzictwa i Holokaustu finansowanego przez Kongres Żydów Rosyjskich.³⁴

Rosyjskie ofiary Zagłady mogły liczyć tylko na upamiętnienie przez swoich najbliższych, którzy ocalili z wojennej zawieruchy i którym udało się wrócić do miejsc wcześniejszego zamieszkania. Aby pamięć o członkach rodzin i przyjaciółach przetrwała w lokalnych społecznościach starali się w miarę możliwości wydawać poświęcone im „księgi pamięci”, organizować upamiętniające ich wydarzenia czy wznosić w swoich miastach pomniki ofiar Holokaustu.³⁵ Działania te, choć bardzo ważne i heroiczne, gięły w zalewie ogólnopanstwowej propagandy, a wiele planowanych uroczystości mających uwiecznić największe zbrodnie Holokaustu na terenach ZSRR blokowały lokalne, komunistyczne władze.

Walka o pamięć o Zagładzie Żydów

Przykładem uniemożliwienia upamiętniania Holokaustu w ZSRR może być próba podjęta w miejscowości Bogdanovka, gdzie od października do grudnia 1941 roku mieścił się obóz zagłady. Tak krótki czas istnienia obozu wynika z tego, że w grudniu 1941 roku na jego terenie wybuchła potężna epidemia tyfusu. W związku z tym wojskowe władze podjęły decyzję o profilaktycznym wymordowaniu tych więźniów obozu, którzy nie zmarli w wyniku choroby. Bestialskiej „likwidacji” obozu dokonały przede wszystkim wojska rumuńskie i ukraińskie. Część więźniów stłoczono w stajniach, które następnie podpalono, innych zabijano strzałem w tył głowy lub topiono w pobliskim kanale. W czasie czterodniowej masakry zamordowano w ten sposób ponad 40 tysięcy Żydów.³⁶

Zbrodnia w Bogdanovce została opisana w tamtejszej lokalnej prasie w sierpniu 1944 roku i stała się obiektem większego niż wcześniej zainteresowania pozostałymi przy życiu Żydami. W 1946 roku jeden z liderów społeczności w Odessie³⁷ udał się na miejsce tragedii, zebrał część znalezionych tam ludzkich prochów i kości, a następnie wystąpił do lokalnych władz o pozwolenie na pochowanie szczątków ofiar. Pogrzb zaplanowano na dzień 10 grudnia 1946 roku. W podaniu znalazła się prośba o to, aby informacja o planowanym wydarzeniu znalazła się w lokalnej prasie i tym samym dotarła do jak największej liczby mieszkańców. Sprawa była na tyle poważna, że lokal-

³³ History of the Center and Foundation: <http://en.holocf.ru/pages/21> [data dostępu: 1.05.2018].

³⁴ I. Altman, *Russia and the Holocaust. Whose genocide was it anyway?*: www.opendemocracy.net/od-russia/ilya-altman/russia-and-holocaust-%E2%80%93-whose-genocide-was-it-anyway [data dostępu: 1.05.2018].

³⁵ M. Altschuler, *Jewish Holocaust Commemoration Activity in the USSR under Stalin*: www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205422.pdf s. 1-2 [data dostępu: 10.05.2018].

³⁶ Shoah Resource Center, *Bogdanovka*: www.yadvashem.org/odot_pdf/microsoft%20word%20-%2010103.pdf [data dostępu: 9.05.2018].

³⁷ Odessa leży w odległości ok. 150 kilometrów od Bogdanovki, wielu Żydów z tamtejszej społeczności zostało przewiezionych i zamordowanych w opisanej masakrze.

ni władze poprosili o podjęcie decyzji przełożonych w Kijowie, którzy kategorycznie zabronili wydać pozwolenie na tego rodzaju działanie. W uzasadnieniu postanowienia znalazło się stwierdzenie, że w Bogdanowce zginęli przedstawiciele różnych narodowości, nie tylko żydowskiej. Zalecono również przeprowadzenie śledztwa mającego ustalić, w jaki sposób owe prochy i kości zostały wyniesione z terenu byłego obozu w Bogdanowce, oraz wyciągnięcie konsekwencji wobec osoby, która się tego dopuściła.³⁸

Myśląc o Holokauście w ZSRR, pierwszym nasuwającym się skojarzeniem jest dobrze znana, opisana powyżej zbrodnia w wąwozie w Babim Jarze. Na miejscu tej tragedii wybudowano następnie obóz koncentracyjny, w którym więziono głównie Ukraińców, Polaków, Romów i Rosjan. Do 1943 roku, kiedy tereny te zostały oswobodzone przez Armię Czerwoną, kontynuowano tam masowe rozstrzelania. Szacuje się, że w tym czasie zabito ponad 100 tysięcy osób.³⁹

Zbrodnia popełniona w Babim Jarze była po II wojnie światowej jedną z najlepiej znanych dla społeczeństwa ZSRR. Mimo, a może właśnie dzięki, początkowo przedstawianej w ZSRR wersji wydarzeń, zgodnie z którą w Babim Jarze zabijano obywateli radzieckich, a nie Żydów, przetrwała ona w ogólnospołecznej świadomości i opinii. Nie została całkowicie przemilczana i dzięki temu dotychczas nie zniknęła z kart historii. Rocznicowe uroczystości z udziałem rządzących państwami i przedstawicieli najważniejszych światowych instytucji odbywają się zarówno na Ukrainie, jak i w Izraelu.

Zbrodnie Holokaustu popełnione na terenach byłego ZSRR są dziś znane w większym stopniu niż w latach powojennych. Nie zmienia to jednak faktu, że lata prowadzenia opisanych w niniejszym artykule propagandowych działań zapewne nie pozostały bez wpływu na świadomość wojennych wydarzeń w społeczeństwie radzieckim. Należy jednocześnie pamiętać, że nie wszystkie wyniki prac organów państwowych badających zbrodnie wojenne w ZSRR zostały dotychczas odtajnione, co może oznaczać że władze nie chcą ujawnienia opinii publicznej niekorzystnych faktów z tych czarnych lat historii. Pozwalam sobie zatem zauważyć, że o propagandzie radzieckiej dotyczącej zbrodni Holokaustu jeszcze nadal nie należy mówić wyłącznie z użyciem czasu przeszłego.

³⁸ M. Altschuler, *Jewish Holocaust Commemoration Activity in the USSR under Stalin*: www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%205422.pdf s. 5 [data dostępu: 10.05.2018].

³⁹ *Babi Jar – Miejsce egzekucji i zbiorowe groby ofiar Zagłady*: sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/1531-kijow/116-miejsca-martyrologii/46880-babi-jar-miejsce-egzekucji-i-zbiorowe-groby-ofiar-zaglady [data dostępu: 12.05.2018].

The presentation of the Holocaust in post-war Soviet propaganda

The article aims to bring the activities of the Soviet propaganda bodies after the Second World War to the issue of the Holocaust of Jews in the USSR. Article presents both actions carried out by propaganda bodies and the image of the Holocaust presented in the post-war Soviet press. The article also presents attempts to commemorate the Holocaust crimes against the Soviet authorities received by both local communities and the families of the victims.